УДК 94(477)«1960/1980»:[658.155:631](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20)-1586-1598

Лісовська Ольга Василівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова 28, м. Умань, 20300, https://orcid.org/0000-0002-6290-7869

СПРОБИ АКТИВІЗАЦІЇ ГОСПРОЗРАХУНКОВИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 1960-1980-ті РОКИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Анотація. У статті зроблена спроба комплексного висвітлення спроб партійно-державного керівництва активізувати госпрозрахункові відносини в аграрному секторі Української РСР в 60-80-ті роки ХХ ст., наголошено на досягненнях та прорахунках.

На підставі аналізу джерел та опрацювання великої кількості історіографії, встановлюється, що гарантована оплата праці у колгоспах і стабільна заробітна плата у радгоспах в 60-80-х роках ХХ ст., по суті, прийшли у суперечність з принципами госпрозрахунку, самоокупністю та самофінансуванням, з ефективністю виробництва, з метою досягнень високих кінцевих результатів. При ціноутворенні не враховувалися реальні затрати на виробництво будь-якого виду сільськогосподарської продукції в господарствах. У цій справі існували широкі деформації, які не схиляли важелі господарювання у бік ринкових відносин, які давно вже були випробувані і утверджені в Європі.

Як висновок, зазначено, що криза радянського сільського господарства, як і всієї ринкової економіки, була одним із виявів глибокої кризи всієї радянської системи – моделі соціалізму, яка базувалася на радянському тоталітаризмі, всевладді партійно-державних структур. Ця криза показала, що старі методи і принципи господарювання неспроможні забезпечити прогрес суспільства; що без пошуку нових форм економічної діяльності, без конкурентності і вільної ініціативи неможливо досягнути вагомих позитивних зрушень. Звичайно, такі підходи не могли забезпечити ефективне використання значних грошових коштів і матеріальних ресурсів, виділених для інвестування в сільське господарство. Воно потребувало принципово нових підходів до індустріалізації виробництва, які б включали систему засобів, скерованих насамперед на комплексне використання досягнень науки,

впровадження якісно нової техніки, та відповідали б потребам не лише пануючої форми колгоспно-радгоспного виробництва, але й задовольняли інтереси індивідуального селянського господарства. Досвід 1960-1980-х рр. засвідчив: колгоспна економіка остаточно вичерпала свої можливості. Модернізація технології ніде в світі не проводилася тільки за рахунок власних зусиль селян. Тому жодні гасла, заклики чи програми змінити становище в радянському сільському господарстві не могли.

Ключові слова: Українська РСР, українське село, сільське господарство, господарський розрахунок, ринкові відносини.

Lisovska Olga Vasylivna PhD. (History), asssistant, asssistant professor of History of Ukraine Chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 28, Uman, 20300, https//orcid.org/0000-0002-6290-7869

ATTEMPTS TO INTENSIFY FINANCIAL SELF-SUSTAINABILITY IN AGRICULTURE OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1960s-1980s AND THEIR CONSEQUENCES

Abstract. The article attempts to provide a comprehensive study of the attempts to intensify financial self-sustainability in agriculture of the Ukrainian SSR in the 1960s-1980s, made by the party and state leadership. The achievements and main faults have been emphasised.

Having analysed a large number of sources and historiography works, the author has found that guaranteed wages in collective farms and regular salaries in state farms in the 1960s-1980s resulted in conflicts with the principles of self-sufficiency, self-payment and self-financing, production efficiency, and the aim of achieving good results. The formation of prices did not consider the real cost of producing any type of agricultural product on the farms. There were widespread deformations in this matter that did not contribute to market relations, which had long been tested and established in Europe.

In conclusion, it is noted that the crisis of Soviet agriculture and the market economy manifested a deep crisis of the entire Soviet system as a model of socialism based on Soviet totalitarianism and the omnipotence of party and state authorities. This crisis showed that the old methods and principles of economic management were unable to ensure society's progress; without the search for new forms of economic activity, competition, and free initiative, it was impossible to achieve significant positive changes. It is stated that such attitudes could not ensure the efficient use of the significant funds

and material resources allocated for investment in agriculture. It required fundamentally new approaches to the industrialisation of production, which would include a system of means aimed primarily at the integrated use of scientific achievements and the introduction of qualitatively new machinery, and would meet the needs of not only the dominant form of collective and state farm production, but also the interests of individual farmers. The experience of the 1960s-1980s showed that the collective farm economy had finally lost its potential. Technologies could not be modernized by peasants' own efforts only. Therefore, no slogans, appeals or programmes could change the situation in Soviet agriculture.

Keywords: the Ukrainian SSR, Ukrainian village, agriculture, self-sustained budget, market relations.

Постановка проблеми. Невід'ємним компонентом тоталітарного режиму в радянську добу стала колгоспно-радгоспна система з її відчуженням людей від засобів виробництва, знеособлюванням результатів господарювання, обмеженням мотивації до праці. Починаючи з 1958 р. в аграрному секторі Української РСР починається спад. Політика компартійно-радянського керівництва щоразу зазнавала невдач, адже вона не була спрямована на забезпечення паритету цін між аграрним сектором та іншими галузями народного господарства. Постанови про «піднесення» і «прискорення» розвитку сільського господарства, про перехід до ринкових відносин в даному секторі приймалися майже щороку, але бажаного результату не давали. В той час, як у Європі до 1970-х років було здійснено нову технологічну революцію в рослинництві і тваринництві, українські селяни, як і в 1930-50-ті роки, продовжували зазнавати серйозних втрат, важко працюючи в умовах розкладки та адміністративного тиску.

Госпрозрахунок - це можливість для підприємства самостійно планувати свою діяльність та управління. Даний метод передбачає відповідальність керівництва за кінцеві результати її господарської роботи та отримання матеріального прибутку. Його метою є підвищення кількості продукції, що випускається, зміна її якості, асортименту, збільшення рентабельності та прибутку виробництва, на основі цього - поліпшення матеріального становища співробітників. Госпрозрахунок - це процес, який передбачає підвищення продуктивності праці, а також зниження собівартості продукції, що випускається.

З метою нормального функціонування сільськогосподарського виробництва в Українській РСР та і загалом в Радянському Союзі необхідно було забезпечити пропорційність основних і обігових засобів. Для цього потрібно брати до уваги умови кожного господарства.

Вивчення досвіду минулого в контексті сучасності та аналіз позитивного і негативного в ньому і, звідси, можливість використання окремих його теоретично осмислених положень у здійсненні аграрної політики в незалежній Україні є не лише актуальним, але і практично значимим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес. В радянський період висвітлення тієї чи іншої проблеми 60–80-х років XX століття зводилося до коментування рішень партії. Слабо розкривалися труднощі, суперечності, а недоліки та прорахунки в аграрній політиці взагалі замовчувалися і перебували під грифом «цілком таємно», ніби їх не існувало. Так, наприклад, в працях Україна наша Радянська [1], Історія селянства Української РСР [2], История Украинской ССР [3].

Справді наукове переосмислення аграрної історії України розпочалося з 90-х рр. XX ст. Почали з'являтися узагальнюючі праці, що стосувались різних хронологічних періодів. Так, колектив авторів Інституту історії України, до складу якого входив П. Панченко, приділив увагу дослідженню розвитку українського села в 20–90-ті роки XX ст. [4].

П. Панченко в праці «Сторінки історії України XX ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» по-новому підійшов до питань розвитку аграрного сектора [5]. У дослідженні в більш критичній формі аналізуються прорахунки влади при керівництві аграрним сектором.

В XXI столітті було опубліковано ще ряд ґрунтовних праць на нових методологічних засадах присвячених аграрній тематиці: Аграрна історія України [6], Новітня аграрна історія України [7], Історія українського селянства [8]. Але, загалом, в даних працях питання впровадження ринкових відносин в аграрному секторі Української РСР розглядається лише в загальному огляді розвитку сільськогосподарського виробництва. Окремі аспекти, означеної тематики, знаходимо в дослідженнях Морозової С. [9], Лісовської О. [10], Зернової О. [11]. Авторки, досліджуючи різносторонні процеси в сільському господарстві 1960-1980-х років не могли оминути політики радянського керівництва та спроб впровадження в сільське господарство країни ринкових відносин.

Серед новітніх публікацій особливу увагу привертають дві близькі за змістом, інформаційно насичені монографії – «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)» Г. Кривчика [12] та «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр.

XX ст.)» С. Падалки [13]. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства.

Відзначимо, що в зазначених вище дослідженнях, тема госпрозрахункових відносин і аграрного сектору не знайшла свого узагальненого відображення. Висвітлення окремих її питань здійснювалося в загальному контексті аграрної історії Української РСР у 1960-1980 х рр.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі виявленого комплексу джерел, досягнень історіографії проаналізувати спроби переходу до ринкових відносин в аграрному секторі Української РСР в 60-80-ті роки XX ст. та з'ясувати їх наслідки.

Виклад основного матеріалу. Однією з причин зміщення М. Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПСС і голови Ради Міністрів СРСР був крах його аграрної політики. Після 1958 р. дуже знизились темпи розвитку сільського господарства, становлячи в середньому 2% на рік. У 1964 р. грошові доходи колгоспів УРСР складали 5315 млн. крб. (в 1958 р. – 3400 млн. крб.), у тому числі: від рослинництва – 3427 млн. крб., від тваринництва – 1585 млн. крб., від допоміжних підприємств і промислів – 303 млн. крб. [14, С. 337]. Але цих доходів не вистачало на основні витрати господарств. Крім того, затрати господарств на зерно – насіння, обробіток ґрунту, догляд за посівами – не могли компенсуватися віддачею і теж завдавали господарствам збитки.

Проведені заходи по вдосконаленню економічних зв'язків сільського господарства із сферою заготівель, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції мали деяке позитивне значення для стимулювання виробничого процесу. Слід однак зазначити, що досвід функціонування цієї системи протягом 1958- першої половини 1960 рр. показав, що відносини між цими сферами не були врегульовані. В умовах розвитку госпрозрахункових відносин відсутність юридично зафіксованих договірних зобов'язань продовжувала негативне впливати на фінансове становище колгоспів.

Сільське господарство несло на собі постійний тягар заготівель, планів, податків. Проблеми, що перманентно виникали перед колгоспами, практично вирішувались самотужки. Тому нові суспільно-політичні та економічні умови, що склались в кінці 50-х - першій половині 60-х рр., дали лише потужний імпульс для розвитку сільськогосподарського виробництва, але кардинально ситуацію так і не змінили.

У 1964 р. стало очевидним, що колективні господарства не спроможні розрахуватися з наявними боргами, адже понад 90 % їх виявилося надто в скрутному становищі, а близько третини – справжніми банкрутами. За цих умов у держави не було виходу, і вона вимушена була списати заборгованість цих колективних господарств. В 1965 році в Україні збитковими були майже 4 тис. колгоспів або 42% [8, С. 479].

Невідповідність закупівельно-заготівельних цін на сільськогосподарські продукти, засобів і затрат праці на їх виробництво було однією із причин матеріальної незацікавленості колгоспів у розвитку окремих галузей сільського господарства. Спостерігались також невідповідальність у співвідношенні заготівельних цін на продукцію сільського господарства із роздрібними цінами на промислові і продовольчі товари. Власні нагромадження колгоспів, як і раніше, були незначними, оскільки вони здавали державі сільськогосподарську продукцію за надто низькими директивними закупівельно-заготівельними цінами.

Відсутність економічно обґрунтованого співвідношення між закупівельними цінами на окремі продукти сільського господарства і затрати праці на їх виробництва не створювали достатніх матеріальних стимулів для розвитку колгоспного виробництва.

Такий стан сільського господарства вимагав перегляду аграрної політики, ретельного вивчення і впровадження світового досвіду ведення сільського господарства. Цей досвід був досить багатий. Наприклад, в Австрії, в повоєнні роки, держава активно стимулювала програми з підвищення родючості земель. Пільгові державні кредити і позики надавалися на придбання сільськогосподарських підприємств. Субсидувалися ціни на добрива, транспортні та інші послуги. Було організоване безплатне консультування і навчання селян прогресивним методам і прийомам ведення сільського господарства. Подібної еволюції з поправкою на місцеві умови зазнало державне регулювання аграрного виробництва практично у всіх країнах Європи.

В Радянському Союзі діяли інші закони і принципи організації економічного життя. Звинувативши М. Хрущова в ряді проступок, жовтневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС звільнив його з посади першого секретаря ЦК КПРС і на його місце обрав Л. Брєжнєва. Головою Ради Міністрів був призначений О. Косигін. Нове керівництво запропонувало власну концепцію розвитку економіки.

У квітні 1965 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Указ «Про прибутковий податок з колгоспів». Оподатковувався чистий прибуток господарств та частина фонду оплати праці, що перевищувала середньомісячний заробіток. Господарства зобов'язувалися щоквартально

12 % від чистого прибутку відраховувати до держбюджету республіки. Держава посилювала тиск на сільськогосподарські підприємства адміністративно-командними методами, вимагала робити відрахування, вказувала куди і скільки.

На березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС Л. Брєжнєв охарактеризував невідкладні заходи по розвитку сільського господарства. Зокрема, було зазначено, що слід відмовитися від надмірної регламентації в розподілі капітальних вкладень і дотацій господарств, перевести їх найближчим часом на повний госпрозрахунок; у розпорядженні радгоспів залишати одержаний ними прибуток, який повинен бути використаний на розширення господарства. Перший секретар наголосив, що потрібно змінити існуючий порядок оподаткування колгоспів прибутковим податком, який буде стягуватись не з валового, а з чистого доходу колгоспів [15, С. 52].

В основі такого бачення лежало не господарсько-економічне, а політичне рішення. Таке обмежене бачення шляхів вирішення важливої проблеми показувало реально існуючий примітивізм мислення вищого партійного керівництва, яке продовжувало стояти на позиціях адміністративно-примусових засад і принципів доби розквіту тоталітаризму. Звичайно, такі підходи не могли забезпечити ефективне використання значних грошових коштів і матеріальних ресурсів, виділених для інвестування в сільське господарство. Воно потребувало принципово нових підходів до індустріалізації виробництва, які б включали систему засобів, скерованих насамперед на комплексне використання досягнень науки, впровадження якісно нової техніки, та відповідали б потребам не лише пануючої форми колгоспно-радгоспного виробництва, але й задовольняли інтереси індивідуального селянського господарства [9, С. 57].

«Косигінська реформа» 1965 р. перші роки давала позитивні результати. Національний дохід в Україні протягом 1966-70 рр. зріс на 38%. Зросла продуктивність праці. Хоча, зростання сільськогосподарського виробництва відбувалося значною мірою за рахунок приватного сектору – особистих підсобних господарств колгоспників, звільнених від надмірного економічного і адміністративного тиску.

Реформа 1965 р. носила суперечливий характер. У процесі її здійснення компартійне керівництво прагнуло інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: з одного боку – посилити централізаторські тенденції в економіці, з іншого – задіяти елемент ринкового механізму. Останнє в умовах адміністративно-командної системи було фактично неможливим, тому дана реформа вже на початку 1970-х років була згорнута.

У 1965 році на госпрозрахунок було переведено понад половину всіх бригад колгоспів України. Госпрозрахункові принципи застосовували майже 58% усіх комплексних, тракторно-рільничих бригад; вони стали вирішальною формою введення сільськогосподарського виробництва. У тваринництві найбільше поширення госпрозрахунок одержав на фермах великої рогатої худоби.

У 1965 р. колгоспам надано право мати власні поточні рахунки в банках. З кожним роком зростала фінансова підтримка аграрного сектору. За 1960–1980 рр. сума довгострокових кредитів зросла в 5,8 раза й досягла 734 млн. крб. [16, С. 155].

У 1965 – першій половині 1966 р. впровадження госпрозрахунку створило передумови для поліпшення оплати праці. У колгоспах була введена гарантована оплата праці, яка була прогресивною і ефективною формою оплати. Вона в основному провадилася за рахунок державної дотації. Якщо у 1965 р. на гарантовану оплату праці колгоспи України одержали дотації у сумі 8,4 млн.крб., то у 1970 р. – майже 35 млн. [4, С. 46]. Гарантована оплата праці у колгоспах і стабільна заробітна плата у радгоспах по суті прийшли у суперечність з принципами госпрозрахунку, самоокупністю та самофінансуванням, з ефективністю виробництва, з метою досягнень високих кінцевих результатів. Вже в другій половині 1966 р. переважна більшість колгоспів не мала можливості її впроваджувати.

З 1 січня 1966 р. колгоспи були переведені на пряме банківське кредитування. Цим вони одержали змогу покривати сезонну недостачу грошових засобів, грошову частину зарплати тощо. Для них були відкриті особисті поточні рахунки в банках.

Спроби реформування сільськогосподарського виробництва не змінювали виробничих відносин на землі, за якими селянин залишався підневільним і відчуженим від засобів виробництва. За 1966-1985 рр. зменшились середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку Української РСР. Зокрема, значно знизився приріст валової продукції сільського господарства, становлячи в середньому за рік у 1966-1970 рр. 3,2%, у 1971-1975 рр. – 3%, у 1976-1980 рр. – 1,6%, у 1981-1985 рр. – 0,5% [8, С. 485]. Але одночасно на розвиток аграрного сектору виділялися значні капітальні вкладення. За темпами збільшення валової продукції Українська РСР в 1965 р. займала 13 місце в СРСР. Продуктивність рослинництва й тваринництва була у 2-3 рази нижча, ніж в економічно розвинутих країнах.

Введення щомісячної гарантованої оплати праці підвищило грошову оплату більшості колгоспників, але натуральна оплата їх, у

результаті допущених прорахунків, значно зменшилась. Це негативно позначилось на особистому підсобному господарстві селян.

Важливою позицією було ціноутворення, що монополізувалося тільки державою, яка міцно тримала його в своїх руках. Від встановлених державою закупівельних та заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію залежав економічний стан колгоспів та радгоспів. Дисонанс соціальної несправедливості полягав у тому, що УРСР примусово встановлювали ціни, наприклад, на свинину значно нижчі, ніж іншим республікам, зокрема Прибалтиці. Загалом щодо України центром застосовувалися такі утискні цінові ножиці, за яких від вивозу свинини вона терпіла мільйонні збитки. Аналогічне явище спостерігалося в ціновій політиці з іншою сільськогосподарською продукцією [6, С. 277].

Місця, для продуманого, економічно-раціонального господарювання не знаходилося. Ціни на продукцію встановлювалися центром чисто прагматично волюнтаристським методом в однобічному порядку. При ціноутворенні не враховувалися реальні затрати на виробництво будь-якого виду сільськогосподарської продукції в господарствах. У цій справі існували широкі деформації, які не схиляли важелі господарювання у бік ринкових відносин, які давно вже були випробувані і утверджені в Європі.

Підвищення заробітної плати і переведення її на госпрозрахунок, сприяло тому, що у 1964-1985 рр. з'явилося ряд праць, де йшлося про переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною, де «спостерігається постійне зниження реального прибутку працюючих».

У 1978 р. партійно-державне керівництво вдається до спроби вплинути на сільськогосподарське виробництво через систему адміністративно-директивних важелів. У липні ЦК КПРС і ЦК КПУ було проведено пленуми, на яких обговорювалося питання «Про подальший розвиток сільського господарства». Вони були названі історичними, а їх постанови за значенням прирівнювалися до рішень березневого (1965 р.) Пленуму.

Пленум ЦК КПУ констатував «великі досягнення» сільського господарства, здобуті протягом останнього десятиліття. 1968–1978 рр. і характеризувався як період, коли партія бачила «своїм першочерговим завданням» зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва «шляхом прискорення темпів механізації, хімізації, меліорації земель, комплексного розвитку галузі». У сільське господарство республіки було спрямовано 45 млрд. крб. субсидій.

Оцінюючи здобутки сільського господарства, партійно-державне керівництво відносило досягнуте цілком на свій рахунок; про недоліки ж

говорилося опосередковано як про таке, що начебто не залежало від волі верхів. Насправді ж у другій половині 70-х років держава втрачала контроль над процесами в економіці. Кількість збиткових господарств у республіці до загальної кількості колгоспів і радгоспів у другій п'ятирічці зросла з 14,4 % до 39 %. На кінець 10-ї п'ятирічки на розвиток сільського господарства було спрямовано 25,2 млрд. крб. капітальних вкладень, що на 18,6 % більше, ніж у попередній п'ятирічці [17, Арк. 36-38], але це не врятувало ситуацію.

У травні 1982 р. пленум ЦК КПРС затвердив «Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Вона виявилася генеративним документом, дев'ять розділів якого зафіксували: основні підсумки і завдання розвитку АПК, удосконалення матеріально-технічної бази, забезпечення транспортом, тарою, виробництво основних видів продовольства, посилення ролі науки в реалізації продпрограми, поліпшення соціально-побутових умов життя на селі, підвищення ефективності діяльності сільгосппідприємств, розвиток економічних зв'язків із зарубіжжям [4, С. 49].

Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії, травневого (1982 р.) пленуму ЦК КПРС розроблено Продовольчу програму Української РСР, схвалену на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПУ. У ній було поставлено завдання перед сільським господарством республіки, визначено високі рубежі його дальшого розвитку.

Однак ці рішення, як і намагання реалізувати Продовольчу програму, істотних наслідків не дали. Посилилося безгосподарське використання землі. Уже на осінь 1982 р. далися взнаки труднощі в досягненні накреслених програмою завдань. У жовтні 1982 р. на пленумі ЦК компартії України було винесено питання «Про заходи ЦК КПУ щодо виконання завдань, поставлених генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим у записці політбюро ЦК КПРС від 28 серпня 1982 р. з питань сільського господарства». В. Щербицький повідомив членам ЦК, що генсек звертає увагу на повільні зміни в аграрному виробництві, закликає «застрахувати наше сільське господарство від неврожаїв, домогтися щорічних високих і стабільних зборів зерна», зробити все, щоб «доля Продовольчої програми не визначалася примхами погоди» [18, Арк. 14].

Протягом 80-х років XX ст. сільське господарство продовжувало знаходитись в становищі, яке склалося ще за часів формування адміністративно-командної системи управління, коли за рахунок нього розвивались інші галузі народного господарства. На середину 1980-х років АПК давав третину національного доходу республіки, а одержував лише

18% централізованих капітальних вкладень. Отже, про об'єктивність підходу говорити немає підстав.

Міжрегіональні економічні стосунки спирались на підґрунтя зростаючих ринкових відносин, які дедалі зміцнювались в європейських країнах. Реальне освоєння ринкового механізму господарювання дали б поштовх інтегруванню України в європейську та світову економіку. Різного роду асоціативні аграрні об'єднання (фірми, кооперативні формування тощо) не були відособлені від зазначеного процесу, але жорстка регламентація і контроль центру не давали можливості робити це законно і на відповідному рівні.

На середину 1980-х років у підпорядкуванні Української РСР перебувало всього 27,2% основних фондів, в той же час в Молдавії – 51,8%, у Литві – 33,9% [5, С. 78].

Новий імпульс одержала така форма господарювання, як індивідуальний підряд. В середині 1980-х років на індивідуальному та колективному підряді функціонувало близько 12 тис. організаційних структур сільськогосподарського виробництва. Запровадження орендних відносин, різних форм підрядів також не давало бажаних результатів: на оренду перейшла лише десята частина працівників села. Створювались фермерські господарства, але їх число ледве досягло півсотні. Хоч на розвиток сільського господарства були виділені значні кошти, це не вплинуло на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції. Виробничі відносини в усіх галузях агропромислового комплексу, особливо у колгоспному виробництві, ускладнилися.

Висновки. Таким чином, криза радянського сільського господарства, як і всієї ринкової економіки, була одним із виявів глибокої кризи всієї радянської системи – моделі соціалізму, яка базувалася на радянському тоталітаризмі, всевладді партійно-державних структур. Ця криза показала, що старі методи і принципи господарювання неспроможні забезпечити прогрес суспільства; що без пошуку нових форм економічної діяльності, без конкурентності і вільної ініціативи неможливо досягнути вагомих позитивних зрушень. Досвід 1960-1980-х рр. засвідчив: колгоспна економіка остаточно вичерпала свої можливості. Модернізація технології ніде в світі не проводилася тільки за рахунок власних зусиль селян. Тому жодні гасла, заклики чи програми змінити становище в радянському сільському господарстві не могли.

Література:

1. Цюпа І. А. Україна наша Радянська. Популярний нарис. К.: Держполітвидав КРСР, 1960. 349 с. з іл.

2. Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. Том 2. К.: Наукова думка, 1967 р. 534 с. з іл.

3. История Украинской ССР. Краткий очерк. Пер. с укр. / Ю. Ю. Кондуфор, В. И. Клоков, С. В. Кульчицкий и др. К.: Наукова думка, 1982. 534 с.

4. Українське село у 20-90-х роках XX століття: короткий історико-економічний нарис / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панчнко и др. К.: Наукова думка, 1998. 122 с.

5. Панченко П. П. Сторінки історії України XX ст.: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. Шкіл. Київ: ІСДО, 1995. 230 с.

6. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. Підручник. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Т-во «Знання», 2000. 342 с.

7. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-нова, 2004. 288 с.

8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Том 2 / ред. Береговий В. Т., Бойко Ю. І., Лисенко І. М., Ломонос М. М., Чадюк О. М. К.: «Наукова думка», 2006. 630 с.

9. Морозова С.А. Екологічний вимір землеробства в Україні (60–80-ті роки XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. С. 57-58.

10. Лісовська О. В. Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. (стан матеріально-технічної бази). Монографія. Умань: Видавець «Сочінський», 2010. 213 с.

11. Зернова О. Г. Колгоспи України в 60-ті роки XX століття // *Український селянин*. 2002. №5, с. 178-182.

12. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.). Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. 192 с.

13. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80- ті роки XX ст.). Київ: Український центр духовної культури, 2003. 160 с.

14. Народне господарство Української РСР у 1964 році. Статистичний щорічник. К.: Статистика, 1965. 694 с. з іл.

15. Брєжнєв Л. І. Промова на Пленумі ЦК КПРС 29 березня 1965 р. К.: «Політвидав України», 1965. 30 с.

16. Доценко О.Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках XX ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Правові джерела, 2002. 223 с.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 5157, 205 арк.

18. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 676, 157 арк.

References:

1. Tsiupa, I. A. (1960). Ukraina nasha Radianska. Populiarnyi narys [Our Soviet Ukraine. An essay]. K.: Derzhpolitvydav KRSR. 349 s. z il. [in Ukrainian].

2. Istoriia selianstva Ukrainskoi RSR [History of the peasantry of the Ukrainian SSR]. U 2-kh tomakh. Tom 2. K.: Naukova dumka, 1967 r. 534 s. z il. [in Ukrainian].

3. Istoryia Ukraynskoi SSR. Kratkyi ocherk [История Украинской ССР. Краткий очерк]. Per. s ukr. / Yu. Yu. Kondufor, V. Y. Klokov, S. V. Kulchytskyi y dr. K.: Naukova dumka, 1982. 534 s. [in Russian].

4. Ukrainske selo u 20-90-kh rokakh XX stolittia: korotkyi istoryko-ekonomichnyi narys [Ukrainian village in the 1920s-1990s: a brief historical and economic essay] / L. Yu. Berenshtein, P. P. Panchnko y dr. K.: Naukova dumka, 1998. 122 s. [in Ukrainian].

5. Panchenko, P. P. (1995). Storinky istoriji Ukrajiny XX st.: (Ukrajinsjke selo: postup, spodivannja, tryvoghy): Navch. posibnyk dlja stud. vuziv, vchyteliv ta uchniv sered. Shkil [History of Ukraine in the 20th century: (Ukrainian village: progress, hopes, concerns): textbook for university students, teachers and pupils]. Kyjiv: ISDO, 230 s. [in Ukrainian].

6. Panchenko, P. P. Shmarchuk, V. A. (2000). Aghrarna istorija Ukrajiny: Pidruchnyk. 2-ghe vyd., vypr. i dop. [Agrarian History of Ukraine: Textbook. 2d addition, corrected and supplemented]. Kyjiv: Znannja, 342 s. [in Ukrainian].

7. Zavaljnjuk, O. M. (2004). Novitnja aghrarna istorija Ukrajiny [Modern history of Ukrainian agriculture]. Kam'janecj-Podiljsjkyj: Abetka-nova, 288 s. [in Ukrainian].

8. Istoriia ukrainskoho selianstva [History of the ukrainian peasantry]. Narysy v 2-kh tomakh. Tom 2 / red. Berehovyi V. T., Boiko Yu. I., Lysenko I. M., Lomonos M. M., Chadiuk O. M. K.: «Naukova dumka», 2006. 630 s. [in Ukrainian].

9. Morozova, S.A. (2007). Ekolohichnyi vymir zemlerobstva v Ukraini (60–80-ti roky KhKh st.): dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 [Ecological state of agriculture in Ukraine (1960s-1980s): PhD thesis in History: 07.00.01]. Donetsk,. S. 57-58. [in Ukrainian].

10. Lisovsjka, O. V. 2010. Ukrajinsjke selo u 60-ti – pershij polovyni 80-kh rr. XX st. (stan materialjno-tekhnichnoji bazy). Monoghrafija [Ukrainian village in 1960s – early 1980s (material and technical base). Monograph]. Umanj: Vydavecj «Sochinsjkyj», 213 s. [in Ukrainian].

11. Zernova, O. Gh. (2002). Kolghospy Ukrajiny v 60-ti roky XX stolittja [Ukrainian collective farms in the 60s of the XX century] // *Ukrajinsjkyj seljanyn* [Ukrainian peasant]. № 5, s. 178-182 [in Ukrainian].

12. Kryvchyk, Gh. (2001). Ukrajinsjke selo pid vladoju nomenklatury (60–80-ti rr. XX st.) [Ukrainian village when influenced by nomenclature (1960s-1980s)]. Dnipropetrovsjk: Vydavnyctvo Dnipropetrovsjkogho universytetu, 192 s. [in Ukrainian].

13. Padalka, S. S. (2003). Ukrajinsjke selo v konteksti polityky totalitarnoji derzhavy (60–80- ti roky XX st.) [Ukrainian Village in Totalitarian State (60 – 80s years of the 20th century)]. Kyjiv: Ukrajinsjkyj centr dukhovnoji kuljtury, 160 s. [in Ukrainian].

14. Narodne hospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1964 rotsi. Statystychnyi shchorichnyk [National Economy of the Ukrainian SSR in 1964: Statistical Yearbook]. K.: Statystyka, 1965. 694 s. z il. [in Ukrainian].

15. Briezhniev L. I. Promova na Plenumi TsK KPRS 29 bereznia 1965 r. [Промова на Пленумі ЦК КПРС 29 березня 1965 р.]. K.: «Politvydav Ukrainy», 1965. 30 s. [in Ukrainian].

16. Dotsenko O.H. Sotsialno-ekonomichnyi i politychnyi rozvytok Ukrainy v 20-80-kh rokakh XX st. [Social, economic and political development of Ukraine in the 1920s-1980s]. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. K.: Pravovi dzherela, 2002. 223 s. [in Ukrainian].

17. Centraljnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady Ukrajiny [Central state archive of the highest authorities in Ukraine]. F. 2. Op. 14. Spr. 5157. 205 ark. [in Ukrainian].

18.Centraljnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajiny [Central State Archive of Public Associations in Ukraine]. F. 1. Op. 2. Spr. 676. 157 ark. [in Ukrainian].